

УДК 271.4(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.3>

Поліщук Анна Миколаївна,
*аспірантка кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
історико-філософського факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
anya.polishchuk.46@gmail.com*

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ВІД ПІДПІЛЛЯ ДО ЛЕГАЛІЗАЦІЇ

Важливе значення для комплексного дослідження релігійного дисидентства в Україні має вивчення питання виходу з підпілля та легалізації Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ), яка стала основним осередком протестного релігійного руху. У статті розглянуто зміст процесу з ліквідації Церкви та специфіку переходу в підпілля. Висвітлено особливості існування УГКЦ в умовах підпільної діяльності, а також зосереджено увагу на важливості виникнення руху за легалізацію. На основі ключових подій простежено поетапний вихід Церкви з підпілля та утвердження права на офіційне існування.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Львівський собор 1946 р., греко-католики, підпілля, катакомбна церква, легалізація.

Polishchuk Anna,
*PhD Student at the Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
National Pedagogical Dragomanov University
anya.polishchuk.46@gmail.com*

THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH: FROM THE UNDERGROUND TO THE LEGALIZATION

An important value for complex research of religious dissident in Ukraine has a study of question of exit from an underground and legalization of the Ukrainian greco-catholic church (farther – UGCC), that became the basic cell of protest religious motion. In the article maintenance of process from liquidation of Church and specific of passing are considered to the underground. The peculiarities of the existence of the UGCC in the conditions of underground activity are highlighted, and attention is also focused on the importance of the emergence of the movement for legalization. On the basis of key events, the step-by-step exit of the Church from the underground and the establishment of the right to official existence are traced.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Lviv Council of 1946, Greek Catholics, underground, Catacomb Church, legalization.

Початок ліквідації Української греко-католицької церкви пов'язаний із проведенням 8-10 березня 1946 р. так званого Львівського собору, що був спрямований на умисну дискредитацію Церкви. Постановою собору «Про ліквідацію Берестейської унії 1596 р., про розрив з Ватиканом та про воз'єднання з Руською православною церквою» було прийнято рішення про фактичне приєднання греко-католицьких парафій до православ'я.

Передумовами, які забезпечили тодішнє ефективне проведення собору, стали більш ранні події. З одного боку – арешти духовенства

та церковного керівництва навесні 1945 р., а з іншого – це створення в травні того ж року Центральної Ініціативної групи для примусового об'єднання УГКЦ з Російською православною церквою (далі – РПЦ). Основний зміст групи, яку очолили о. Г. Костельник, о. М. Мельник та о. А. Пельвецький, – надання видимої правомірності процесу з ліквідації УГКЦ. За своєю суттю це була вдало завуальована схема, що насправді приховувала вчинення злочину проти Церкви, зокрема, за допомогою РПЦ.

Варто зауважити, що до проведення Львівського собору влада не переходила в режим

відкритого протистояння, щоб не зашкодити ефективності пропагандистської роботи групи. Тому в період з весни 1945 року по березень 1946 року арешти проводились виключно як так звані «запобіжні заходи» з метою блокування повноцінної релігійної діяльності.

На основі даних, які наводить у своїй монографії отець-доктор І. Говера, бачимо, що «станом на 5 березня 1945 р. в ув'язненні перебували 296 греко-католиків, що не бажали відступати від своєї віри і не погоджувалися на умови проведення собору, з них 1 митрополит, 4 єпископи, 185 священників, 11 настоятелів монастирів, 6 дияконів, 24 монахи, 9 студентів духовної академії, 223 члени ОУН, пов'язаних з духовенством, 33 світські особи» (Говера, 2019, с. 51). До того ж, І. Говера зазначає, що «у ніч на 12 квітня 1945 р. було заарештовано митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Никиту Будку, Миколая Чарнецького, Григорія Хомишина та Івана Лятишевського. Крім них, під арешт потрапили багато священників та церковного активу» (Говера, 2019, с. 50).

Загалом протягом 1945 р. було заарештовано увесь єпископат УГКЦ, до складу якого входили Й. Сліпий, Н. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Лятишевський, Г. Лакота, С. Лукач, К. Шептицький, Й. Коциловський, Г. Балагурак, А. Бойчук, І. Слезюк, В. Величковський. Після того, як 1 липня 1945 р. на адресу міністра закордонних справ СРСР В. Молотова надійшла вимога звільнити всіх раніше заарештованих, під арешт потрапила значна частина священства та церковного керівництва.

Проведення арештів, звісно, спростило реалізацію ідей Ініціативної групи, адже дозволило зменшити до можливого мінімуму потенційний опір, який би став на заваді планам по «возз'єднанню» з православ'ям. При цьому відсутність на соборі всього єпископату, а також священства та віруючих приналежних до УГКЦ унеможливило його канонічність та нівелює всі прийняті рішення. Саме тому зібрання 1946 р., яке відбулось в архикафедральному соборі святого Юра у Львові, доречніше назвати псевдособором.

Привертає увагу що одне зі звинувачень, висунутих першому єпископу УГКЦ в Канаді Н. Будці, що стосувалось агітації за відокремлення України від СРСР. Заклики до утворення самостійної Української держави свого часу

відстоювали як митрополит Й. Сліпий, так і єпископ Г. Хомишин, який серед іншого був звинувачений в організації клерикально-націоналістичної організації, що мала назву «Українська Народна Обнова». Відстоювання духовенством та церковним керівництвом позицій, що ґрунтувались на національних засадах, стало одним із визначальних чинників для звинувачення в «антирадянській діяльності» та винесенні жорстких вироків.

Наприклад, основною підставою для арешту у червні 1947 р. митрополита УГКЦ В. Стернюка послугувало звинувачення у зв'язках із націоналістичним підпіллям. Викорінення національних проявів релігійності та всіляке запобігання їх поширенню – це окремий аспект, що заслуговує на увагу в контексті наступу тодішньої влади на релігію і церкву. Греко-католицькі священники, які не погоджувалися з рішеннями Львівського псевдособору, неминуче піддавалися арештам, гонінням, репресіям, жорстким утискам та переслідуванням.

У результаті вжитих заходів правлячим режимом протягом 1946–1948 рр. Українська греко-католицька церква зазнала нищівних руйнувань. Процес, спрямований на ліквідацію Церкви, відбувся шляхом насильного приєднання до православ'я. З цього приводу канадський історик Б. Боцюрків зазначає, що «перейнявши близько 2500 греко-католицьких церков, РПЦ значно поширила свої володіння, але водночас перед нею постала проблема «асиміляції» 1124 греко-католицьких священників, яких таки було змушено до «возз'єднання», не кажучи вже про їхніх парафіян, котрі не мали слова на Львівському соборі» (Боцюрків, 1993, с. 128).

Тому характерною рисою періоду, що тривав з 1946 р. до початку 60-х років минулого століття, можна відзначити питання щодо вирішення механізму «переходу» та об'єднання з православними. Враховуючи те, що цей механізм був створений з метою умисної дискредитації Української греко-католицької церкви, він не спрацьовував сам по собі. Тому де-юре процес асиміляції відбувся легко: виключно за сприянням та підтримкою партійно-державного керівництва. Навіть суттєві розбіжності з точки зору літургійно-обрядового життя не стали на заваді реалізації завдань з підпорядкування УГКЦ юрисдикції РПЦ. Де-факто – важко, бо

священство та віруючі так чи інакше усвідомлювали себе греко-католиками, не приймаючи нав'язане православ'я.

Замість очікуваного возз'єднання відбувся перехід у підпілля, в якому Українська греко-католицька церква провела понад сорок років. Катакомбна Церква виникла як реакція та противага на насильницький спосіб реалізації концепції «возз'єднання». В результаті утисків та гонінь «Церква стає «підземною» в державі, де одна лише католицька приналежність вже сама по собі була криміналом» (Вишковський, 2016, с. 94), адже для радянської системи Ватикан, а отже – і сама УГКЦ розцінювались як вороже налаштовані сили.

Показовим стало поширення «підпільних», або «катакомбних» церков, «ядро яких склали невоzz'єднані із православ'ям архиєреї, священники, ченці й черниці; молоді священники, висвячені вже в «катакомбний» період; парафії, що категорично відмовлялися переходити на православ'я» (Єленський, 2000), – зазначає український вчений і релігієзнавець В. Єленський. Відтак вистояти вдалося завдяки «невоzz'єднаним», тобто тим, хто залишився непохитним у своїй вірності Церкві.

Твердження, що вказує на глибoku вкоріненість віри, наводить Б. Боцюрків: «По всій Галичині віруючі усвідомлювали себе греко-католиками і здебільшого бойкотували «чужих» православних священників» (Боцюрків, 1993, с. 127). За таких умов, а також на фоні цілковитої нерівності з православними відбулись трансформації у вигляді спрощення літургійного обряду. Якщо «воzz'єднані» добровільно жертвували своєю обрядовістю, пристосовуючись до православ'я, то причина обрядового спрощення «невоzz'єднаних» полягала в адаптації до умов підпілля.

Водночас серед «воzz'єднаних» перебували й ті, які виступали за незмінність умов обряду, що призводило до конфліктів з православними. Виходячи з цього, можна відзначити декілька характеристик, що притаманні цій частині «воzz'єднаних»: по-перше, це остаточний розрив з РПЦ та повернення до нелегальної УГКЦ (включно із переходом на цивільну роботу). Доречним прикладом є знахідка, про яку повідомив ієромонах УГКЦ Ю. Бойко. Йдеться про знайдений закинутий будинок пасічника на території Майданського лісництва

в Івано-Франківській області, який окреслюється як бувший «центр підпільної Церкви, у якому діяв ісповідник віри о. Михайло Косило. Офіційно він діяв як пасічник Делятинського лісокомбінату. Саме ця професія дозволяла йому і офіційно працювати на роботі, і бути повноцінним священиком (нелегальної – А.П.) УГКЦ» («На Івано-Франківщині», 2018).

По-друге – таємне повернення до УГКЦ, залишаючись при цьому в структурі РПЦ, а по-третє: відмова від офіційного церковного служіння та перехід на цивільну роботу. Таким чином, «воzz'єднаних» за ознакою вірності літургійній обрядовості УГКЦ можна класифікувати як «воzz'єднано-непрієднаних».

У зв'язку із цим виникає питання щодо механізму задоволення релігійних потреб греко-католиків в умовах підпілля. Свідчення, що розкриває сутність підпільно-молитовного життя спільноти, містить уривок з біографії Софії Стефанчук:

«Ми слухали радіо з Ватикану, читали, молилися, сходилися по хатах. У нашій хаті відбувалася Літургія дуже багато разів. У мене була капличка і далі є, бо мені священник посвятив капличку: там зберігалися Найсвятіші Тайни. І до мене дуже багато людей сходилося, але Бог завжди оберігав. Ми цілу ніч молилися, а вдосвіта розходилися. Священик приїхав, відправив Святу Літургію, особливо перші п'ятниці, як треба було – то паску прийшов до хати святити. Ми проводили в хаті катехитичні зустрічі. Читали разом Святе Письмо чи «Наслідування Христа» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 86).

Ще одне свідчення подає о. Ярослав Приріз ЧНІ:

2Люди збиралися і без священника на різні літургійні приватні молитви. Отже, і в той спосіб провадилося духовне життя підпільної Греко-Католицької Церкви. Значить, і самостійно працювали, без священника. Переважно правилися акафісти, Хресні дороги, вервиці відмовляли, і була та можливість, коли був священник в неділі і свята, коли була Літургія. Отже, ті два етапи. Але дуже часто – наголошую на це – було, коли громади збиралися родинами. Декілька родин разом або просто ті люди, які довірені були, що приходили одні до одних на такі спільні літургійні відправи, акафісти, Хресні дороги і так далі» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 86).

Таким чином, можна виокремити два способи задоволення релігійних потреб в умовах підпільної діяльності: приватна молитва та спільна Літургія. Прикладом, який поєднав в собі аспекти втілення цих двох способів, стали підпільні «домашні церкви». Винятково важлива роль належала радіостанції Святого Престолу Радіо Ватикану як осередку для задоволення релігійних потреб.

Зрештою, на це також вказує інтерв'ю греко-католицької монахині с. Маркії (Марії) Башинської, яка зазнавала утисків та переслідувань з боку влади:

1. «Чи вважалося, що вислухання Служби Божої з Ватикану сповняло недільні чи святочні обов'язки віруючих греко-католиків?

2. То так, правдиво, якби ми були на Службі Божій. Свячення було води, свячення пасок по радіо і свячення зілля на Успення – все по радіо» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 88).

Засвоєння основ віровчення через радіо, організація катехитичних зустрічей з метою пізнання основних положень Церкви – невід'ємна складова частина підпільно-просвітницької роботи, розгляд якої неможливий без врахування діяльності підпільних духовних семінарій. Здійснення ними значного внеску в боротьбу за легалізацію Церкви полягає насамперед в забезпеченні змінності священних кадрів. Особливо гостро це відчувалося під час сповільнення темпів підпільного душпастирства в зв'язку з похилим віком та хворобами старшої генерації. Збільшення кількості таємних висвячень відбулося вже після повернення із заслань священників, які потрапили під амністію 5 березня 1953 р. – після смерті Й. Сталіна.

Специфіка навчання полягала в тому, що «предмети в той час викладалися ті, до яких були викладачі. Це були: апологетика, основи християнської віри, метафізика, історія античної філософії, етика, історія Вселенської Церкви, церковний спів, історія України, психологія, логіка, літургія, догматичне і моральне богослов'я та Святе Письмо» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 98). Разом із тим викладалися ще латинська та німецька мови.

У підпільних семінаріях вивчення матеріалу відбувалося на основі підпільної релігійної літератури. В ситуаціях, коли ані виготовлення, ані друк релігійної літератури не дозволялися, а КГБ постійно слідкувало, залишався ще один

варіант – фотографування. Фактично це був єдиний спосіб передачі та поширення релігійних текстів.

Підготовкою кандидатів до священства свого часу займався ректор підпільної духовної семінарії о. М. Косило. Семінарія, створена ним на початку 70-х років минулого століття, знаходилася безпосередньо в хаті о. Михайла. За його підтримки та сприяння «священничу формацію здобули понад 20 священників: Найстарший з них – Митрополит Тернопільсько-Зборівський Кир Василь Семенюк, наймолодший – нинішній Глава УГКЦ Блаженніший Святослав Шевчук» («На Івано-Франківщині», 2018).

Після закінчення навчання випускники ставали греко-католицькими підпільними священниками. Цікавим є приклад з інтерв'ю з о. П. Кузем:

«Я закінчив у 1984 році українську греко-католицьку підпільну семінарію. Екзамени були дуже вимогливі, бо їх приймав митрополит Володимир Стернюк. Якщо, наприклад, котрийсь був кандидат не підготовлений до екзамену, то владика ніколи не сварив його. Він казав: «Сину, йди, вивчи цей матеріал добре, гарно, прийдеш і тоді вже здаш». Владика був як батько духовний, як наш провідник. Ми його називали «татуньо». Він, звичайно, до того ставився дуже серйозно, і ми так ставилися, бо ми знали, що ми готуємося стати українськими греко-католицькими підпільними священниками» (Переслідувані за Правду, 2017, с. 98).

Десятиліттями УГКЦ вела тривалу та виснажливу боротьбу за вихід з підпілля. Зрештою, на кінець 70-х років минулого століття припадає виникнення руху за легалізацію Церкви. Ставши на захист прав віруючих, УГКЦ стала основним осередком протестного релігійного руху. Опорою руху стала створена у вересні 1982 р. «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви в Україні», яку очолив Й. Тереля. Це була перша правозахисна організація на захист прав віруючих УГКЦ, мета якої – домогтися легалізації Церкви. Починаючи з 1984 р. групою розповсюджувався бюлетень «Хроніка української католицької церкви». Виходячи з того, що греко-католики протягом тривалого часу зазнавали жорстких переслідувань з боку влади, не дивно, що створення цієї групи стало відповіддю на репресії проти Церкви.

З метою виходу з підпілля та легалізації Церкви був створений «Комітет захисту Української Католицької Церкви», який в листопаді 1987 р. очолив І. Гель. Значну роль в активізації руху за легалізацію УГКЦ відіграв журнал Комітету «Християнський голос», в якому висвітлювались сторінки боротьби Церкви за право на визнання.

Окрім організованих релігійних утворень, в боротьбу включались священство та миряни. Вбачаючи недоцільність в подальшому перебуванні у підпіллі, 4 серпня 1987 р. група священників, монахів, монахинь і вірних УГКЦ на чолі з двома єпископами – П. Василюком та І. Семедієм на адресу Папи Римського Івана Павла II надіслала заяву про вихід з підпілля. В ній, зокрема, висловлено прохання до Папи Римського щодо сприяння легалізації Церкви. Копія цієї заяви також була надіслана для Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова.

Перспектива ж для повернення церкви в суспільство була закладена на зустрічі М. Горбачова з патріархом Пименом і членами Священного Синоду РПЦ, яка відбулася 29 квітня 1988 року. Присвячена 1000-річному ювілею запровадження християнства в Київській Русі зустріч стала позитивним зрушенням у сфері відносин між державою та релігійними організаціями. Ця подія стала підвалиною для винесення на порядок денний питання щодо відродження УГКЦ.

Починаючи з 1989 р. розпочався якісно новий етап посиленої боротьби у вигляді відкритих зовнішніх виражень релігійності. Прикметно, що 22 січня 1989 р. у Львові «урочистий кількатисячний молебень на честь 70-річчя возз'єднання ЗУНР з УНР на подвір'ї собору св. Юра провів чернець УКЦ о. Михайло Волошин. Молебень владою був дозволений. На прохання представників РПЦ влада намагалася завадити молебню, транслюючи через потужні гучномовці російські духовні співи. По молебню стався напад на представника прес-служби УГС Я. Кендзьора» (*Хроніка подій*, 1989, с. 3). Хоча митрополит РПЦ Нікодім, який домагався покарання організаторів молебню, пізніше заявив про зняття позову, але справу не закрили.

Пізніше, 26 лютого 1989 р., теж у Львові «з ініціативи Марійського товариства «Милосердя» біля Успенського собору проведено панахиду пам'яті Тараса Шевченка, в якій взяли

участь близько 20 тисяч львів'ян. Оргкомітет звернувся до УКЦ і РПЦ з проханням провести спільне богослуження. Незважаючи на відмову митрополита Нікодіма, богослуження разом з о. Михайлом Волошином /УКЦ/ відправив православний священник о. Михайло Нискогуз» (*Хроніка подій*, 1989, с. 5).

Зокрема, 12 березня 1989 р. у Києві «на Байковому кладовищі на могилі Михайла Грушевського священник УКЦ о. Михайло Гаврилів відправив службу Божу і панахиду у супроводі хору з Карпат» (*Хроніка подій*, 1989, с. 6), а 26 березня того ж року у Вінниці відбулися «демонстрації католиків міста з вимогою повернути віруючим католицький храм, в якому нині знаходиться міський лекторій» (*Хроніка подій*, 1989, с. 7).

Активізація дій та високий рівень залучення в боротьбу священства та мирян суттєво вплинули на хід розвитку питання про легалізацію. Однак паралельно все ще спостерігались тенденції гальмування або затягування цього процесу. В той час, коли наприкінці 1980-х років масовий рух за легалізацію УГКЦ досяг свого апогею, 16 серпня 1989 р. патріарх Пимен надіслав листа для Папи Римського, в якому «пропонувалося фактично «розділити» католиків східного обряду в Україні; ті з них, хто вважав центром своєї релігійної ідентичності східний обряд, мали відійти до Православної церкви, тих, для кого найбільш ціннісною була їхня «католичність», мала абсорбувати Римо-Католицька церква» (Єленський, 2000). Ця «рекомендація» сама по собі, звісно, означала відмову від легалізації греко-католицької церкви.

Професор В. Єленський пояснює гальмування цього процесу трьома причинами: «Зміна позиції обіцяла суттєві політичні, ідеологічні та особистісні витрати й вимагала подальшої ревізії ідеологічної доктрини. Це по-перше. По-друге, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербинський, який зберігав контроль над ситуацією в Україні аж до своєї відставки у вересні 1989 р., був рішучим противником змін у національній політиці й вирішення питання про УГКЦ. Тільки після зміни керівництва республіки влада спромоглася на запізнілі й малоефективні з точки зору підтримання громадського спокою в Україні кроки в напрямку легалізації УГКЦ. По-третє, легалізація УГКЦ становила серйозну небезпеку для позицій російського православ'я, яке на початок горбачовських реформ мало

в Галичині 20% усіх своїх парафій. Митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко) в ті часи не раз висловлював своє негативне ставлення до унії не лише як до способу вирішення проблеми розколотого християнства, але й до самої можливості відновлення діяльності цієї церкви» (Сленський, 2000).

Незважаючи на це, масштаби боротьби за легалізацію невпинно зростали, доповнюючись впевненішими кроками. З вимогою легалізувати УГКЦ 17 вересня 1989 року вулицями Львова пройшла понад 200-тисячна маніфестаційна хода. Ключовий поворотний момент відбувся 28 листопада 1989 р., коли Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР видала заяву, суть якої полягала у визнанні прав віруючих УГКЦ. За місяць до того греко-католиками був повернутий Преображенський храм у Львові. Боротьба за відродження Церкви почала приносити перші результати, зокрема у вигляді повернення храмів.

Ще одна знаменна подія сталася 1 грудня 1989 р. у Ватикані – офіційна зустріч Папи Івана Павла II з М. Горбачовим. Опублікована у день візиту Декларація закріплювала офіційну реєстрацію греко-католицьких релігійних громад. І все це незмінно сприяло подальшому відкриттю та поверненню культових споруд, а також утворенню нових духовних семінарій. До досягнень «перебудови» найперше слід віднести свободу совісті, слова, світогляду, предметею для яких слугувала гостра необхідність в модернізації та змінах.

Тривала, виснажлива боротьба за свої права не проходила безслідно. Якщо в «1960 в Україні діяло 132 римо-катол. парафії й жодної греко-катол. Влада й далі закривала церкви та перетворювала їх на музеї» (Рух опору, 2010, с. 666), то «тепер (1989 – А.П.) УКЦ має 9 єпископів, 600 священників, підпільну духовну семінарію, підпільне чернецтво, більше 4 млн. віруючих» (Лесів, 1989, с. 33).

Кінець 1980-х та 1990-ті роки минулого століття ознаменували поступове відродження релігійного життя. На церковному соборі УГКЦ, що відбувся 23 січня 1990 р. у Преображенському соборі в Львові, було проголошено легалізацію УГКЦ. Через сорок чотири страждених роки нарешті було визнано неканонічним Львівський собор, а його рішення недійсними та протиправними. Від 23 квітня 1991 року відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» кожен має право на вільне віросповідання, свободу світогляду, а Церкві надано статус легально існуючого інституту.

Отже, розглянувши основні аспекти процесу з ліквідації УГКЦ, виявлено, що вагома причина нищівних методів боротьби влади з Церквою полягала в намаганні не допустити зростання національних проявів релігійності та їх поширення. Визначено, що специфіка переходу УГКЦ в підпілля полягала в необхідності уникнути її повного знищення, спричиненого насильним приєднанням до православ'я. Перебуваючи в підпіллі понад сорок років, Церква зберегла, наскільки це було можливим, свою структуру, функції та інститути.

В ході дослідження феномен Катакомбної Церкви розкрито через: особливості задоволення релігійних потреб в підпільних умовах, підпільно-просвітницьку діяльність та специфіку літургійної обрядовості.

Поетапну реалізацію виходу УГКЦ з підпільного до легального становища простежено на основі включеності в боротьбу як організованого руху за легалізацію Церкви, так і священства та віруючих, а також ключових подій, що стали імпульсом до релігійного відродження. Пройшовши найбільш трагічну сторінку в своїй історії, Українська греко-католицька церква повстала із руїн підпілля, ставши справжнім прикладом незламності віри та сили духу.

Список використаних джерел:

1. Боцюрків Б. (1993). Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. С. 122–164.
2. Вишковський П. (2016). Переслідувана Церква. Католики України в часи комуністичного режиму. Київ : Вістка.
3. Гал-Інфо На Івано-Франківщині віднайшли закинтий будинок, де діяло підпілля УГКЦ. URL: <https://cutt.ly/dZFUj6P>.
4. Говера І. (2019). *Літургійне життя священників та вірних в Українській Греко-Католицькій Церкві: Українська Греко – Католицька Церква в період підпілля (1946–1989)*. Львів : Свічадо.

5. Гудзяк О. (2017). Переслідувані за Правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів XX ст. Львів : Видавництво УКУ.
6. Єленський В. (2010). Релігія і «перебудова». URL: <https://cutt.ly/AMtZZBu>.
7. Зінкевич О.С. (2010). Рух опору в Україні: 1960–1990. Київ : Смолоскип.
8. Лесів Я. (1989). Наша церква. *Львівські новини*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25559>.
9. Набока С. (1989). Хроніка подій в Україні. *Голос відродження*. 1989, квітень. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/21502>.

References:

1. Botsiurkiv, B. (1993). Ukrayinska Greko-Katolicka Cerkva v katakombah (1946-1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946-1989)]. *Kovcheg. Zbirnik statej z cerkovnoyi istoriyi, 1*, 122-164 [in Ukrainian].
2. Vyshkovskiy, P. (2016). *Peresliduvana Tserkva. Katolyky Ukrainy v chasy komunistychnoho rezhymu* [The persecuted Church. Catholics of Ukraine during the communist regime]. Kyiv: Vistka [in Ukrainian].
3. Hal-Info. (2018). *Na Ivano-Frankivshchyni vidnaisly zakynutyi budynok, de diialo pidpillia UHKTs* [In Ivano-Frankivsk region, an abandoned house where the UGCC underground operated was found]. Retrieved from <https://cutt.ly/dZFUj6P> [in Ukrainian].
4. Hovera, I. (2019). *Liturhiine zhyttia sviashchenykyv ta virnykh v Ukrainiskii Hreko-Katolytskii Tserkvi: Ukrainska Hreko – Katolytska Tserkva v period pidpillia (1946-1989)* [Liturgical life of priests and faithful in the Ukrainian Greek Catholic Church: The Ukrainian Greek Catholic Church in the period of underground (1946-1989)]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
5. Gudziak, O. (2017). *Peresliduvani za Pravdu: ukrainski hreko-katolyky v umovakh totalitarnykh rezhymiv XX st.* [Persecuted for the Truth: Ukrainian Greek Catholics in the conditions of totalitarian regimes of the XX century]. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].
6. Yelenskyi, V. (2010). *Relihiia i «perebudova»* [Religion and «perestroika»]. Retrieved from <https://cutt.ly/AMtZZBu> [in Ukrainian].
7. Zinkevych, O. S. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990* [Resistance movement in Ukraine: 1960-1990]. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
8. Lesiv, Y. (1989). *Nasha tserkva. Lvivski novyny* [Our church. Lviv news]. Retrieved from <http://avr.org.ua/viewDoc/25559> [in Ukrainian].
9. Naboka, S. (1989, April). *Khronika podii v Ukraini* [Chronicle of events in Ukraine]. *Holos vidrozhennia*. Retrieved from <http://avr.org.ua/viewDoc/21502> [in Ukrainian].